

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДДІЛУ І ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

Ювілейні дати є слушним приводом створити панораму сучасного розвитку давньоруської та середньовічної археології в Україні. Досягнуті вагомі результати з даної проблематики потребують спеціального аналізу. Свого осмислення та узагальнення потребує також накопичений об'ємний і цікавий методичний досвід сучасної науково-дослідної та пам'яткоохоронної практики в даній галузі. Одночасно на сьогодні достатньо очевидними є також і певні проблеми (суб'єктивного та об'єктивного характеру) у розвитку середньовічної археології в цілому. Узагальнення наукової практики, оцінка сучасних проблем та викликів відкриває можливість зазирнути в майбутнє розвитку науки через формулювання найбільш актуальних і злободенних завдань, а також панорами перспективних тематик, методичних напрямків майбутніх досліджень. Останні десятиліття розвитку вітчизняної і світової середньовічної археології відзначилися появою та успішним розгортанням застосування різноманітних методик, підходів і прийомів досліджень, появою передових прецедентів у практиці таких досліджень і охороні історико-археологічної спадщини, котрі вимагають свого осмислення, узагальнення та адаптації. Закономірним є також і сучасний інтерес до досвіду попередників, вивчення розвитку традицій наукових шкіл, застосовуваних методичних прийомів, новітнє звернення до матеріалів колишніх експедицій, зібраної у XIX—XX ст. джерельної бази. Сенс та ідеологія цієї ювілейної підсумкової збірки — показати чим характеризується сучасний етап розвитку давньоруської та середньовічної археології, які він має відмінності у порівнянні з попередніми етапами розвитку.

Наукові дослідження відділу давньоруської та середньовічної археології. Ос-

новні напрямки наукових досліджень у відділах Інституту археології НАНУ формуються, плануються, організовуються та виконуються в межах планових наукових тем.

Послідовна **стратегія розвитку планових тем відділу** з моменту його утворення наочно представлена у таблиці (див. наступну сторінку).

Як видно з наведеного переліку, протягом минулої чверті століття основні дослідження науковців відділу були сконцентровані на тривалому всебічному дослідженні двох основних типів об'єктів — сільських неукріплених поселень і фортифікованих населених пунктів, середньовічних міст і городищ.

Дослідження сільських неукріплених поселень. Напрямок, пов'язаний з дослідженням сільської проблематики, почав розроблятися групою науковців з кінця 1980-х років (О.П. Моця, А.П. Томашевський, В.О. Петрашенко, А.В. Петраускас, І.А. Готун, В.К. Козюба, С.В. Павленко, О.М. Казимір). В результаті цього були отримані нові вагомі матеріали, котрі дозволили по-новому подивитися на село давньоруського часу. Основні результати, окрім численних статей та інших публікацій різного рівня, викладені на сторінках двох віддільських колективних монографій (Південноруське село... 1997; Село Київської Русі... 2003), а також монографій В.О. Петрашенко та А.В. Петраускаса (Петрашенко 2005; Петраускас 2006).

В цілому характеристику «сільської» тематики та отримані узагальнення можливо висвітлити наступним чином. Відомо, що саме середньовічне село було висхідним пунктом феодалізму. Адже праця селянства — основної соціальної верстви середньовічного суспільства — забезпечувала отримання головної частки надлишкового продукту в ту епоху. Окрім того, село було головним дже-

Термін виконання	Назви наукових тем	Науковий керівник
1985—1987	Южная Русь и ее соседи в IX—XIV вв.	
	Проблематика дослідження давньоруського села	
1988—1990	Историко-археологическое изучение южнорусского села (Південноруське село IX—XIV ст.)	Моця О.П.
1991—1992	Матеріальна культура давньоруського села IX—XIII ст. (Нові археологічні дослідження південноруського села IX—XIII ст.)	Моця О.П.
1993—1997/8	Південноруське село (зведення археологічних, антропологічних та палеоботанічних матеріалів)	Моця О.П.
1998—2002	Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)	Моця О.П.
	Проблематика дослідження середньовічних укріплень	
закінч. 1988	Змієві вали Середнього Подніпров'я	
1988—1990	Троянові вали Середнього Подністров'я	Кучера М.П.
1991—1993	Укріплені поселення IX—XVII ст. на території України	Кучера М.П.
1994—1996	Дослідження укріплених поселень VIII—XVII ст. на території України	Кучера М.П.
1997—2001	Укріплені поселення середньовіччя на Україні (Середньовічні городища Центральної України VIII—XVII ст.)	Сухобоков О.В.
2002—2006	Археологічні дослідження середньовічних міст України VIII—XVII ст.	Сухобоков О.В.
Поточна 2007—2011	Пам'ятки середньовічної України: історико-археологічні дослідження	Моця О.П.

релом людських ресурсів. Під даним типом археологічних пам'яток розуміються відкриті та неукріплені поселення, котрі в літописах іменуються «селами», «погостами», «слободами», «весями». Без вивчення таких пам'яток неможливе вирішення багатьох актуальних історичних проблем: становлення феодальних відносин, специфіки громади в ті часи, історії землеробства і скотарства, питань рівня розвитку матеріальної та духовної культури більшості тогочасного люду і т. д.

На жаль, неукріплені поселення IX—XIII ст. за рівнем вивчення значно поступаються укріпленим населеним пунктам цього ж часу. Не маючи зовнішніх ознак, вони досить складно виявляються археологічними розвідками. Більше того, тривалий час селища взагалі практично не привертали уваги дослідників. Тож основний акцент було зроблено на археологічному вивченні селищ широкими площами (Автуничі, Ліскове, Петруші на Чернігівщині, Григорівка — в Канівському Придніпров'ї та інші).

Матеріали давньоруського часу показали наявність різноманітних типів поселень, мешканці котрих виконували конкретні соціально-економічні функції, хоча у них було і багато спільних рис. Так, на всіх вивчених пам'ятках знайдені знаряддя праці землеробів — наральники і лемеші, серпи і коси, уламки жорен, тощо. Кістки домашніх тварин засвідчують значний розвиток скотарства, а риб'яча луска, кістки риб і лісових звірів — рибальства та мисливства. Широко представлені вироби гончарного ремесла (уламки кераміки, горни, копальні-глинища), стаціонарні колодязі, за-

лишки розгалуженого комплексного лісового промислового господарства (смолокурні, дитярні, місця обробки шкір, свідчення полювання), індикатори льонарства, ткацтва, прядіння і т. п. На підставі зібраних матеріалів з розкопок та проведених спеціальних аналізів відібраних зразків вдалося вперше побудувати вірогідні комплексні еколого-господарські динамічні моделі функціонування окремих селищ та з'ясувати їх місце в окремих мікрорегіонах.

Зафіксовано початкові фази формування селянських садиб, а наявність залізних замків і ключів засвідчує початки панування приватної власності. Відмічено факти «пересування» окремих поселень у зв'язку із ландшафтно-кліматичними змінами, а також наявність споруд, від котрих збереглися сліди кількох багаторазових перекриттів. Відкриттям став, підтверджений спеціальними технологічними аналізами, високий рівень майстерності сільських ремісників. Ці та інші факти спростовують відому думку щодо повної ремісничої залежності села від міста, в майстернях котрого, згідно такої теорії, тільки й могли розвиватися чисельні ремесла. Нові знахідки в різних регіонах сучасної України підтверджують факти наявності в селах високорозвинених й технічно досконалих виробництв в межах окремих поселень. Незвичними для давньоруського села раніше вважалися і знахідки зброї, а також спорядження вершника й бойового коня. Ще одним незвичним елементом життя сільського населення стали знахідки натільних хрестиків, складнів-енколпів та образків із зображеннями християнських святих. Але одночасно зафіксо-

вані і язичницькі амулети-обереги, зокрема лунниці, дзвіночки та символ «двовір'я» — хрести, вписані в коло (сонце). На користь співіснування на селі християнської та язичницької релігій говорить наявність як ґрунтових, так і курганних могильників. На площах сільських поселень було також зафіксовано знахідки прикрас і виробів із далеких земель — імпортованих типів посуду, елементів костюму, тощо. Показовою є також фіксація на селі слідів писемності, зокрема окремих написів на глиняних виробах, стилосів і навіть застібок для книжок. В часи Київської Русі існували багато в чому паритетні відносини між містом та селом, а їх успішне функціонування було взаємопов'язаним і взаємообумовленим численними, складними зв'язками.

Окремим сегментом у дослідженнях давньоруського села є вивчення та аналіз інформативних можливостей житлових, ремісничих, промислових, господарських і побутових споруд, об'єднаних у реконструйовані системи забудови селищ. Цьому аспекту присвячені наукові розробки І.А. Готуна. Проблема комплексного вивчення дворів та садиб у давньоруських містах і селах присвячені дослідження В.К. Козюби, котрі побудовані на аналізі археологічних, історичних, палеодемографічних, лінгвістичних, етнографічних, давніх юридичних джерел.

Археологічні дослідження окремих поселень і поселенських мікрорегіонів показали, що не існувало якоїсь однієї певної форми селищ, способу організації забудови, організації селитебних, промислово-виробничих, сакральних зон, організації культури безпосереднього життєзабезпечення, спеціалізованого господарського природокористування. Як не було і єдиної стандартної історії появи, розвитку та подальшої долі кожного поселення. Сукупність отриманих в ході спеціальних досліджень моделей життєдіяльності окремих сільських громад допомогла усвідомити основні інваріанти постання та розвитку неукріплених поселень і пов'язати тенденції їх просторово-хронологічного поширення з особливостями палеоприродних, палеогосподарських, адміністративних, етнокультурних, соціальних, військово-геополітичних умов відповідних соціально-історичних утворень — земель, волостей, історико-культурних регіонів.

Картування поселень, аналіз систем заселення та його палеоприродних умов відкрило картину тривалого поступового аграрно-промислового освоєння території, під час якого здійснювалося вивчення місцевим населенням локальних різноманітних ресурсів, формувалися специфічні знання про якість екологічного середовища та накопичувалися традиції комплексного природокористування. Еволюційний демографічний та господарський розвиток призвів з часом до змін у природному середовищі та активної доместикації оточуючих ландшафтів. У лісовій зоні проходило окультурення малородючих ґрунтів, адекватне можливостям місцевого скотарства, а

в лісостепу набирало силу технологічно новітнє орне освоєння чорноземних степів та створення фонду староорних земель. Результати аналізу свідчать, що просторовий і якісний розвиток господарства зумовлювався посиленням дії двох взаємопов'язаних тенденцій. Суть першої полягала в комплексному характері господарства окремих населених пунктів, розширенні галузевого спектру з метою ефективного задоволення потреб зростаючого населення. Друга була пов'язана з розвитком регіонально і зонально спеціалізованого виробництва предметів для поза-місцевого споживання, обміну та перерозподілу.

Дослідження укріплених поселень. Іншим провідним напрямком роботи відділу було вивчення укріплених поселень середньовічних часів на сучасних українських теренах. Дана проблематика є традиційною для вітчизняної археології, а її виконавці (О.В. Сухобоков, Л.І. Виногородська, С.О. Біляєва, Б.А. Звіздецький, А.Л. Казаков, О.В. Колибенко, Р.С. Орлов, А.В. Петраускас, І.А. Готун, В.Ю. Непомящих) отримали цілий ряд вагомих результатів.

Історико-археологічні дослідження були в основному сконцентровані в таких літописних містах як Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Вишгород, Возягль, Василів, Білгород, Овруч, Іскоростень, Путивль, Юр'їв, Заруб, Гольсько, Любеч, Сновськ, Ромен, Вир та інших і численних не згаданих у літописах городищах. Окремо слід також відзначити багаторічні розкопки Шестовицького археологічного комплексу поблизу Чернігова — опорного пункту великих київських князів на Десні.

В процесі їх вивчення визначалася культурно-хронологічна приналежність фортифікацій, їх планувальна структура, характер забудови та експлуатації, тип та конструктивні особливості оборонних споруд, склад матеріальної культури, господарство та культура мешканців. М.П. Кучерою була опублікована давно написана підсумкова монографічна робота, яка узагальнила і осмислила результати багато-десятилітніх досліджень давньоруських городищ південноруської території (Кучера 1999).

Він блискуче вирішив складні проблеми датування, походження, призначення й історичної долі грандіозних давньоруських оборонних ліній — Змієвих валів Середнього Подніпров'я (Кучера 1987). Також зміг організувати та провести тривале, науково беззаперечне, суворо документоване, методично новаторське дослідження, яке проявило багатовікову таємницю цих валів і поставило аргументовану крапку на галасливих спекуляціях дилетантів. Були здобуті серії артефактів, сотні стратиграфічних розрізів та планіграфічних схем розкопаних ділянок валів з відкритими в них давньоруськими зрубними та перекладними дерев'яними конструкціями. М.П. Кучера вперше організував та провів також наукове археологічне вивчення Траянових валів у Подністров'ї (Кучера 2002).

Накопичений та проаналізований матеріал свідчить, що давньоруські міста, в першу чергу, були центрами сільськогосподарських округ і ремісничими осередками. Окреслилася специфіка східноєвропейського замку, яка полягала в тому, що його володарі (особливо крупні феодалі) обов'язково мали садибу в місті, а вотчиною управляли їх спеціальні представники. Південноукраїнські та західноукраїнські урбаністичні центри отримували значні економічні та культурні імпульси від своїх сусідів. Незважаючи на досить тривалий час вивчення даної категорії пам'яток наявна інформація дозволяє впевнено говорити про перспективність та необхідність подальшої розробки цієї цікавої та актуальної наукової теми, що має ще й значний резонанс у громадськості (відзначення ювілейних дат заснування, часу перших згадок у літописах, тощо).

Отримані матеріали з цієї тематики знайшли відображення серед чисельних публікацій, у збірках наукових праць, підготовлених співробітниками відділу (Літописний Возв'язь... 2008; Стародавній Іскоростень... 2004; 2008), у кількох узагальнюючих працях (Давня історія України... 2000; Орлов Р.С., Дігтяр Т.І. 2005; Звіздецький 2008), а також у численних виступах по цій проблематиці на багатьох наукових конференціях та симпозіумах.

Крім дослідження поселенських пам'яток (городищ та селищ) досліджувалися також **давньоруські поховальні пам'ятки** південноруських земель. Серія монографічних робіт О.П. Моці була спрямована переважно на визначення, вивчення та аналіз обрядових, етнокультурних та релігійних ознак поховальних пам'яток в їх зв'язку з хронологічними індикаторами. Були зібрані дані про досліджувані розкопками та документовані курганні та безкурганні могильники давньоруської доби на території Середнього Подніпров'я, а згодом і всієї України. Враховувалися та аналізувалися конструкції поховальних комплексів, особливості обряду поховання, спорядження та поховальний інвентар. Основою аналізу були тематичні карти окремих регіонів та варіанти загальної карти з позначенням відповідних ознак (Моця 1987; 1990; 1993).

Ще одним напрямком досліджень, очолюваних О.П. Моцею, було і є комплексне історико-археологічне вивчення **середньовічних торгових шляхів**. Впродовж 1981—1991 рр., згідно з угодою між Інститутом археології НАН України та Інститутом мови, літератури і історії імені Т. Ібрагімова АН Татарстану (Казань) під керівництвом професорів О.П. Моці та А.Х. Халікова, здійснювалося археологічне вивчення знаменитого торговельного шляху Київ — Булгар, котрий функціонував у X—XIII ст. Підготовлена за результатами цих досліджень монографія (Моця, Халіков 1997) розкрила спектр економічних контактів Київської Русі і Волзької Булгарії, визначила місце в них торговельного шляху

Київ — Булгар, його трасу, місця торгівлі, системи охорони і відпочинку, групи переміщуваних товарів. Згодом, у 1998 р., у межах української частини цього євразійського шляху, разом з Б.А. Звіздецьким вивчалось продовження даної комунікації у напрямку до західноєвропейського Регенсбургу (Звіздецький, Моця 1998, с. 77; Моця 2001; 2004). На жаль, продовження цих цікавих досліджень європейської ділянки Великого Шовкового шляху в середньовічні часи за маршрутом Київ — Регенсбург було припинено у зв'язку з відсутністю фінансування.

Дослідження старожитностей України XIV—XVIII ст. Вивчення українських старожитностей XIV—XVIII ст. завжди було одним з самих пріоритетних у наукових інтересах співробітників відділу. Протягом короткої політичної відлиги (з середини 60-х — до початку 70-х рр.) були проведені певні археологічні дослідження середньовічних пам'яток.

В 1965 р. вийшла з друку праця М.П. Кучери про середньовічне городище у с. Сокільці на Південному Бузі, яка стала чи не найпершою публікацією середньовічних слов'янських матеріалів (Кучера 1965). В 1969 р. була опублікована його ж стаття «Про одну групу середньовічної кераміки», яка фактично дала початок науковому дослідженню, типологічному і хронологічному визначенню середньовічних керамічних матеріалів (Кучера 1969).

Протягом 1970—1973 рр. чи не вперше в Україні були проведені дослідження укріпленого центру часів пізнього середньовіччя — садиби-замчища Б. Хмельницького в Суботові (Р.О. Юра, П.А. Горішній). Роботи в Суботові та Чигирині були відновлені в 1990—1993 рр. для підготовки до 400-річчя з дня народження Б. Хмельницького (М.П. Кучера, П.А. Горішній, В.Л. Ключко).

В 1960—70-х роках досліджувались сільські поселення з культурними нашаруваннями XIII—XV ст. поблизу сіл Комарівка та Озаричі. В результаті цих робіт отримана велика колекція взірців матеріальної культури села XIII—XV ст. На основі класифікацій керамічних колекцій з цих поселень була встановлена спадкоємність кераміки XIII—XV ст. з керамічними комплексами давньоруського періоду. Простежена також спадкоємність розвитку поселенської структури, ремесла, основних категорій матеріальної культури від давньоруського періоду до часів після монгольської навали та литовської доби. Також були визначені нові прогресивні явища в розвитку тогочасної матеріальної культури, які визначали подальше зростання відсотку наземного будівництва; вдосконалення сільськогосподарських знарядь, зокрема орних; утвердження більш ефективних знарядь праці, уніфікацію технологічних схем виробництва масового інвентарю та ін. За результатами таких досліджень захищена кандидатська дисертація (С.О. Біляєва), надруковані численні статті та монографії (Беляєва 1982; Беляєва, Кубишев

1995). Вивчалися післямонгольські культурні шари численних міст, городищ та поселень на берегах Дніпра. Паралельно продовжувалося накопичення колекцій середньовічних артефактів та досліджених археологічних комплексів, осмислення та класифікація цих матеріалів (Біляєва, 1979; Виногородська 1988, 1997).

З отриманням незалежності відкрилися принципово нові можливості та перспективи у дослідженні даної проблематики, адже в недалекому минулому дослідження майже всієї козаччини (за виключенням Хмельниччини) підпадало під тавро «українського буржуазного націоналізму». До кола археологічних інтересів повернулися пам'ятки українського середньовіччя. Вперше розпочалися або були відновлені після початку 70-х рр., припинені польові дослідження в середньовічних адміністративних, військових, культурних, господарських, духовних центрах козацької України. Досліджувалися старожитності Кам'янської Січі та острова Хортиця (А.О. Козловський), Чигирин (П.А. Горішній), Суботова (М.П. Кучера, П.А. Горішній), Трахтемирова (В.О. Петрашенко, Л.І. Виногородська). Розпочалося історико-археологічне вивчення замків та фортець України в Пиляві, Меджибожі, Староконстантинові (Л.І. Виногородська). Під керівництвом О.П. Моці в 1995—1997, 2003—2009 рр. проведено дослідження Батурина: садиб І. Мазепи та В. Кочубея, території палацу К. Розумовського, «Литовського Замку», «Фортеці», цвинтарів Замкової церкви, собору Живоначальної Трійці, велись дослідження передмість.

Розгорнулися археологічні дослідження середньовічних османських пам'яток Причорномор'я в Очакові, Білгороді-Дністровському (Аккермані) (С.О. Біляєва), на території Криму та в Приазов'ї. Виявлені матеріали суттєво поповнили скарбницю української археологічної культури, посіли гідне місце в музейних експозиціях.

Все ж, наслідки штучного антинаукового стримування досліджень середньовіччя на Україні, даються взнаки й досі, оскільки багато проблем, починаючи від систем заселення окремих регіонів та історичних утворень і закінчуючи вивченням окремих категорій матеріальної культури, ще не мають свого вірогідного широкого наукового висвітлення. Не вистачає й кваліфікованих спеціалістів з археології післямонгольської доби, як у відділі, так і на місцях.

Проблемам дослідження середньовічних пам'яток України була присвячена нещодавня доповідь завідувача відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, член-кореспондента НАН України О.П. Моці на спеціальному засіданні Президії НАН України. За результатами цієї доповіді прийнята окрема Постанова президії НАН України № 36 від 10 лютого 2010 року «Сучасні проблеми дослідження середньовічних пам'яток України». В постанові відмічається особливе значення, яке мають польові й теоретичні розробки

Інституту археології НАН України, в результаті яких значно поповнюється джерелознавча база досліджень. Проте, просте нагромадження артефактів не завжди збільшує можливість вирішення проблеми. Тож виникає нагальна потреба у знаходженні якісно нових ланок, котрі дали б змогу надійно реконструювати об'єктивну картину історичного розвитку населення півдня Східної Європи в середньовічні часи, враховуючи конкретні етапи цього розвитку, його хронологію, ступінь регіональних відмінностей. Президія НАН України постановила, зокрема: вважати вивчення проблеми східнослов'янської культури у середні віки та ранній новий час одним із пріоритетних напрямів досліджень установ Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України, не виключаючи одночасного вивчення старожитностей інших етносів, представники яких проживали в ті ж часи на півдні Східної Європи (в першу чергу кочівників). Також Інституту археології НАН України (відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України) запропоновано розпочати роботу із формування археологічної карти пам'яток середньовічних часів, починаючи із створення електронної бази даних, а іншим відповідним інститутам НАН України, зокрема Інституту географії НАН України сприяти отриманню Інститутом археології НАН України необхідних картографічних матеріалів для виконання науково-дослідних робіт.

Наукові інтереси співробітників відділу широкі, крім вже означених вище, розповсюджуються ще на низку злободенних і важливих наукових проблем.

Цілком зрозуміло, що дослідження давньоруської проблематики немислиме без розуміння того оточення, в якому проходили тривалі й складні процеси постання та розвитку давньоруської держави, трансформації східнослов'янського суспільства у багатогранній взаємодії з сусідніми етносами і державами. Однією з ключових таких галузей є вивчення орієнтальної та кочівницької проблематики, адже середньовічні українські землі були зоною постійних та різнобічних контактів з номадами північно-причорноморських степів протягом багатьох століть і тисячоліть.

Салтівсько-Хозарська проблематика.

Важливою була і залишається для середньовіччя проблематика Хозарського каганату, грізного супротивника східних слов'ян в кінці I тисячоліття н.е. В роботі О.В. Комара, вміщеній у даному виданні, подано огляд основних тенденцій останніх десятиліть у польових та аналітичних дослідженнях проблематики, пов'язаної з вивченням археології доби Хозарського каганату VII—X ст. на території України. В цій же статті автором коротко окреслюються найбільш важливі нагальні проблеми в розвитку хозарської проблематики. На сучасному етапі очевидно є необхідність створення зведеної повної карти і реєстру всіх відомих салтівських пам'яток в ме-

жах України. На часі також реконструкція динамічної системи заселення салтово-маяцької культурно-історичної спільності, визначення основних рис заселення, його опорних пунктів, хронології заселення і освоєння відповідних річкових басейнів, природних регіонів, вивчення способів господарського природокористування та культури безпосереднього життєзабезпечення населення різних етнокультурних й природних зон і частин Хозарського каганату в порівнянні з сусіднім синхронним слов'янським, кавказьким та кочівницьким населенням.

Дослідження кочівників середньовіччя. Важливе значення має проблематика дослідження «своїх поган» — кочівників часів існування Давньоруської держави, етнокультурні і хронологічні хвилі котрих впродовж кількох століть змінювали одне одного, вступаючи в різноманітні взаємовідносини з населенням Південної Русі. В статті М.В. Квітницького, що вміщена в даному виданні, подано новітній історіографічний огляд досліджень в цій проблематиці та стисло сформульовані перспективи подальшого вивчення кочівницьких пам'яток.

Додамо, що в даному випадку, як і для всіх основних проблем середньовічної археології, надзвичайно актуальним та необхідним є розробка зведеної максимально повної карти і реєстру всіх відомих кочівницьких пам'яток в межах лісостепової та степової зон сучасної України. Створення такої сучасної археологічної карти не тільки спонукає до типологічно-хронологічних розробок категорій кочівницької матеріальної культури, але й відкриває шлях до науково вірогідного розуміння складних соціальних і господарсько-палеоекологічних процесів, які проходили як в середині кочівницьких суспільств, так і в їх контактах з відповідними ланками давньоруського заселення.

Ще однією цікавою темою наукових досліджень співробітників відділу є вивчення середньовічних пам'яток літописної Овруцької волості і Овруцького князівства (А.П. Томашевський, С.В. Павленко) — унікального для всієї Східної Європи регіону, «візитною карткою» якого є виробництво із червоного та рожевого пірофілітового сланцю. Ці артефакти були розповсюджені не лише в землях східних слов'ян, але і далеко за їх межами на просторах Європи та Азії. Автори дійшли висновку, що на території великокнязівської волості існувала спеціально організована технічно досконала потужна Овруцька індустрія пірофілітового сланцю та овруцького кварциту, яка забезпечувала потужне кількісно і досконале технічно високостандартизоване виробництво цілого спектру виробів із згаданих мінералів. Крім стандартизованих пряслиць та прикрас тут в значній кількості добувалися тверді декоративні різновиди пірофілітового сланцю та овруцького кварциту, що застосовувалися як оздоблювальні та інженерно-будівельні матеріали при будівництві та декоруванні київських та південноруських монументальних споруд.

Тут також виготовлялися деталі фундаментів палацово-храмових споруд, архітектурні пояси-прокладки, карнизи п'ят арок, перекиртя, плити підлог, сходів, декоративні різні монументальні плити стінових композицій, парапетів хорів, престолів, синтронів, баз колон, капітелей, плити саркофагів і надгробків. Овруцька пірофілітова індустрія мала надзвичайно розвинену просторову структуру, яка включала окремі густозаселені виробничі мікрорегіони, що включали систему спеціалізованих ремісничих поселень, територіально зорієнтованих на мінерально-сировинні кар'єри. Вивчення таких поселень і відкриття спеціалізованих майстерень на кількох з них, а також археологічні дослідження давньоруських комплексів відповідних пірофілітових кар'єрів, відкрило принципово нові можливості у вивченні та осмисленні давньоруської промисловості, її кількісного та якісного потенціалу, ступеню технологічного розвитку. Визначилися просторові та технологічні зв'язки між галузями всередині Овруцької індустрії пірофілітового сланцю. Відкриттям стало існування тут надзвичайно потужної промисловості чорної металургії, теж просторово і функціонально поєднаної з обробкою пірофіліту.

Традиційним і одночасно завжди необхідним є технологічний аналіз виробів із заліза та вивчення процесу його добування (Г.О. Вознесенська, С.В. Паньков).

Нині всі співробітники виконують планову тему «Пам'ятки середньовічної України: історико-археологічні дослідження». Така «синтетична» постановка питання обумовлюється двома головними причинами. Перша — залученням до співпраці науковців з вищих навчальних закладів країни, в програмах яких археологічна проблематика відсутня у зв'язку з їх профільною специфікою. Друга — проблеми сучасного фінансування, у якому польові бюджетні дослідження повністю відсутні, що унеможливує проведення цілеспрямованих конкретних розробок з окремих нагальних проблем. Ця тема, по суті, є перехідною до початку розробки нової тематики відділу.

Діяльність відділу давньоруської та середньовічної археології у захисті і охороні археологічної спадщини. Дуже значну частку часу, інтелектуальних та нервових сил у співробітників відділу забирає охоронна діяльність в усіх її можливих проявах.

Перш за все слід наголосити, що абсолютна більшість всіх польових досліджень, розкопок та розвідок, які здійснюють науковці відділу останні двадцять років, є, по своїй суті, пам'яткоохоронними, рятувальними і господарськими. Припинення державного фінансування планових суто наукових фундаментальних польових досліджень з рубежу 80—90-х років минулого століття співпало в часі з кардинальними суспільно-політичними змінами, які також негативно позначилися на розвитку ар-

хеологічної науки в Україні. Мова йде про паралельне розгортання кількох, загрозливих для археологічного надбання, процесів та тенденцій, пов'язаних з нечуванням і неможливим раніше рівнем варварського свідомого нищення неповторних пам'яток вітчизняної національної історико-культурної та археологічної спадщини, як невід'ємної частини світового надбання.

Ключова проблема в цій сфері пов'язана з фактичним усуненням держави та її відповідних структур і установ від складних проблем збереження та охорони нерухомих пам'яток археології. Безконтрольна зміна статусу та належності земель, приватизація існуючих пам'яток і заповідних територій, фактичне юридичне та практичне позбавлення науковців можливості брати участь або впливати на оцінку і розпаювання землі, відсунення їх від складання цивілізованого земельного кадастру залишає безцінні археологічні пам'ятки беззахисними перед хижацькими намірами нових власників землі. Вони отримують у власність право практично безкарно і безконтрольно нищити і розкрадати пам'ятки, залишені сотнями поколінь наших пращурів, які тисячоліттями зберігала до цього земля України, її землі, разом з усім знаним і ще незаним археологічним надбанням без попереднього обстеження і погодження режиму можливого використання, навіки віддаються у руки нових «господарів». Драматичними у своїй неборотності прикладами жахливого «використання» пам'яток переповнені звіти вчених, звернення місцевих краєзнавців і громад, чиновників сфери охорони історико-культурних пам'яток, шпальти центральної та місцевої преси, повідомлення засобів мас-медіа. До цього слід додати цілковиту фактичну неможливість складати та легалізувати необхідну пам'яткоохоронну документацію — паспорти та облікові картки на пам'ятки, комплекси археологічних пам'яток, історико-археологічні ландшафти та охоронювані території. Адже ніякі державні органи, центральні та місцеві, не замовляють таку документацію, не оплачують її виготовлення і не забезпечують її прийняття та введення в дію згідно законодавства. Активний та пасивний спротив діяльності по збереженню та охороні пам'яток є реальною практичною нормою для абсолютної більшості державних установ всіх рівнів. Нехтування законами та відсутність елементарних культурних навичок і знань та нарочите ігнорування думки фахівців - науковців, пам'яткоохоронців на високих державних рівнях не тільки відкрило шлях для численних псевдонаукових модних хибно-патріотичних «теорій», але й зробило хижацьке варварське збирання антиків — артефактів престижним хобі багатіїв і прибутковим дозвіллям «скарбощукачів». Як результат — масове, нічим і ніким не обмежене розповсюдження санкціонованих та високо підтриманих грабіжницьких мародерських «розкопок», які знищують назавжди тисячі унікальних пам'яток і поповнюють приватні «колекції» та «музеї».

Практичний досвід реалізації тривалих комплексних дослідницьких проектів останніх років: Овруцького проекту (А.П. Томашевський, С.В. Павленко), Придніпровського (В.О. Петрашенко), Ходосівського (І.А. Готун) та інших демонструють необхідність і обов'язковість поєднання науково-дослідницької та **заповідно-охоронної діяльності**. Закономірно, що фахівці, які працюють у відповідних проектах та експедиціях, тривалий час глибоко і ретельно вивчають пам'ятки певної території вичерпно усвідомлюють сучасний стан їх збереження та найбільш грізні сьогоденні загрози для нерухомих пам'яток археології. Вони більш ніж хто-небудь вболівають за охорону і заповідання цих об'єктів для науки, нащадків, світової культурної спадщини. В межах згаданих проектів з урахуванням їх тематичної, природної та історико-культурної специфіки розроблялися та впроваджувалися документи й різноманітні заходи по створенню заповідних територій різного рангу та статусу. Утворення заповідних ареалів і територіальних систем таких охоронюваних комплексів є потенційно одним з найбільш дієвих засобів та форм збереження історико-культурної археологічної спадщини у її неподільному зв'язку з історичними, культурними ландшафтами та природними пам'ятками. В рамках згаданих проектів науковці намагаються втілити в життя ідею збереження та вивчення об'єктів історико-археологічного надбання в комплексі з науково обґрунтованим освітнім та туристичним використанням, яке є основою дієвого ефективного менеджменту таких заповідних охоронюваних комплексів.

Спеціальні прикладні дослідження показали, що в умовах України фактично всі ландшафти впродовж тисячоліть є багато-етапно антропогенно перетвореними, культурними й історичними у своїй суті. У значній кількості випадків археологічні пам'ятки і оточуючі історико-археологічні ландшафти територіально співпадають з місцезнаходженням різноманітних реліктових природних об'єктів різного рангу. Таке територіальне співпадіння дозволяє потенційно впровадити комплексну систему організації охорони і заповідання історико-культурних, археологічних та природних пам'яток на територіальному рівні й об'єктів (Томашевський 1998а; 2004). В овруцькому проекті накопичений певний практичний досвід в реалізації таких підходів, ідейно близьких до положень відомої конвенції ЮНЕСКО 1972 р. про неподільне всевітнє природне та культурне надбання (Томашевський 1998б; 2002).

На початку 90-х років для обліку пам'яток на територіях, що зазнали радіаційного забруднення після аварії на ЧАЕС, була розроблена концепція та стратегія виконання дослідницьких та пам'яткоохоронних робіт (Томашевський 1996). Протягом кількох років проводилася «Наукова інвентаризація нерухомих пам'яток

історії та культури» в радіаційно забруднених районах Київської та Житомирської областей (О.П. Моця, Б.А. Звіздецький, А.В. Петраускас, А.П. Томашевський, П.М. Покас).

З 2003 року розпочалися археологічні дослідження пам'яток літописного Чорнобиля зусиллями окремої експедиції Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Відділ давньоруської та середньовічної археології здійснює методичну наукову допомогу у виробленні стратегії та практичній реалізації цих робіт (куратор — А.П. Томашевський). В співпраці із співробітниками експедиції Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (керівник — С.В. Переверзев) Овруцька експедиція Інституту археології НАН України (А.П. Томашевський та С.В. Павленко) проводить відновлені після довгої перерви польові дослідження по програмі створення Житомирського обласного зводу пам'яток історії та культури.

Роботи по підготовці та укладанню обласних томів «Зводу пам'яток історії і культури України» вели у 80—90-х роках ХХ ст. провідні співробітники відділу (М.П. Кучера, О.П. Моця, О.В. Сухобоков, В.О. Петрашенко, Б.А. Звіздецький, А.П. Томашевський). Вони також традиційно активно співпрацюють з Українським товариством охорони пам'яток історії та культури і є членами правління обласних організацій УТОШК. Науковцями відділу ведеться постійна активна робота з експертизи проектів відведення земельних ділянок для будівельних, шляхових робіт, господарського освоєння тощо. Значну кількість обстежень здійснено А.В. Петраускасом, М.В. Квітницьким, А.П. Томашевським, І.А. Готуном, В.Ю. Непомнящих, С.В. Павленком, О.В. Колибенком та іншими. Існує й правовий аспект даної проблематики. Згадані співробітники завжди активно беруть участь у обговоренні положень законодавства, яке регулює археологічну та пам'яткоохоронну діяльність, подають свої пропозиції до його вдосконалення. Вони завжди займають тверду наукову і принципову позицію при рецензуванні звітів за польові дослідження, в питаннях отримання дослідниками Відкритих Листів, обговоренні методичних та пам'яткоохоронних питань на засіданнях Польового комітету Інституту археології НАН України.

Практика проведення сучасних польових досліджень, які переважно організуються нині на місці проектування й проведення майбутніх земляних господарських, будівельних, комунікаційних робіт, неминує викликає конфліктні ситуації, обумовлені невиконанням замовниками тих чи інших умов відповідних договорів. У нашому підрозділі накопичений важливий практичний досвід юридичного та судового вирішення питань проведення рятівних новобудовних досліджень. І.А. Готун, який успішно пройшов цикл тривалих судових і юридичних

дій по відстоюванню законних інтересів Інституту археології та очолюваної ним археологічної експедиції, узагальнив та спеціально надрукував корисну науково-методичну розробку з цих юридичних та практичних питань (Готун та ін. 2005). І в подальшому активна експедиційна та пам'яткоохоронна діяльність науковців відділу постійно потребує свого компетентного юридичного супроводу. Зовсім не випадково у відділі виконується тема дисертаційного дослідження Н.І. Мінаєвої «Історія формування системи збереження археологічної спадщини України (за матеріалами Середнього Подніпров'я)». Вже в 2010 р. затверджена тема кандидатської дисертації О.М. Казимира «Організаційно-методичні та правові засади наукової діяльності у сфері археології».

Не можна не відмітити появи та успішного розвитку нового міждисциплінарного напрямку в наукових та пам'яткоохоронних розробках співробітників відділу давньоруської та середньовічної археології. Мова йде про експериментальні археологію та моделювання як способи археологічних досліджень, збереження та всебічної науково-пізнавальної популяризації історико-археологічного надбання. Стаціонарні дослідження Ходосівського та Коростенського археологічних комплексів дозволили втілити в життя давнє бажання реконструювати і, таким чином, — дослідити ключові виробничі процеси, змоделювати практичні матеріально-сировинні та часо-енергетичні потреби, необхідні для організації та функціонування давніх виробничих процесів і підтримання основних стандартів культури безпосереднього життєзабезпечення. Ґрунтовне виходження до цієї проблематики неодмінно означає також початок впровадження в практику вітчизняних наукових та музейно-просвітницьких пам'яткоохоронних зусиль розробок проектів та діючих зразків музеїв під відкритим небом, археологічних парків, скансенів, археодромів та експериментальних поселень.

Проблеми та перспективи археології Русі—України. В сучасній археології Південної Русі існує низка не нових, але надзвичайно злободенних проблем і не вирішених досі складних питань, які мають ключове значення у розумінні основних базових проблем середньовічної історії та археології. Ці ключові проблеми в своїй суті є взаємопов'язаними, а для їх вирішення, очевидно, необхідно організувати комплексні системні колективні дослідження за певною попередньо продуманою і спланованою програмою.

Традиційна тематика та існуючі методичні підходи в дечому вичерпали свої пізнавальні та наукові можливості або підійшли до своїх природних меж. Нове знання народжується зараз, переважно, із застосуванням або більш широких кількісно джерел, територій, хронологічних діапазонів досліджень, або завдяки застосуван-

ню нових методичних підходів, нових інструментальних засобів, інформаційних технологій, на шляхах комплексних міждисциплінарних досліджень, глибокої систематизації відомої інформації, її спеціальної методично обґрунтованої обробки та новітнього переосмислення. Все сказане абсолютно не відмінняє необхідність і потребу в польових дослідженнях і відкриттях, навпаки, робить їх лише більше осмисленими, оптимально спроектованими, детально підготовленими, результативними і ефективними.

Недостатньо вивченим залишається комплекс проблем, пов'язаних з визначенням механізмів та часо-просторових обставин формування давньоруської матеріальної культури. Мова йде, перш за все, про масову культуру основної частини тодішнього населення, яка забезпечувала суспільство первинно необхідними засобами безпосереднього життєзабезпечення (КБЖЗ). Діяльність у сфері КБЖЗ безпосередньо торкається облаштування самого поселення, житла, виробництва та споживання їжі і одягу, й була неодмінною умовою будь-якої іншої виробничої і суспільної діяльності (Арутюнов 1969, с. 201—203). До цього визначення можна додати положення Конфуція про ще одну базову людську потребу — влаштування гідних похорон та вшанування предків. Власне основна частина археологічних об'єктів та артефактів, які відкриваються в ході спеціальних польових досліджень, розподіляється в межах означених вище категорій КБЖЗ. Аргументована відповідь на питання: де, коли і як виникає давньоруська культура, які саме елементи та взірці були покладені в її основу можлива, імовірно, на засадах стадіальних і територіальних порівнянь масово фіксованої сформованої культури Русі та її безпосередніх хронологічних попередників і сусідів.

В свою чергу, така постановка питання робить необхідним реконструювання метакомплексу давньоруської культури, під яким автор цього поняття М.Ю. Брайчевський розумів квалітативну сукупність ознак, що характеризують всю суму пам'яток культури або території (Брайчевський 1980, с. 18). Це ж саме стосується інших об'єктів для порівняння і співставлення з метакомплексом давньоруської масової культури «мовчазної більшості» за А.Я. Гуревичем (Гуревич 1990).

Основним таким об'єктом порівняння є розвинена слов'янська культура останньої чверті I тис. н. е. на етапі формування племінних союзів. Проблема визначення основної етнокультурної лінії і культурно-стратиграфічної колонки у формуванні давньоруської культури була і залишається дискусійною. Виходячи з принципів історизму потрібно констатувати, що пошуки місць та часу безпосереднього переростання слов'янської культури в давньоруську слід шукати на Правобережжі, оскільки на лівому березі Дніпра вже сформована давньоруська культура територіально-хронологічно стикається з роменською культурою, яка є завершенням тривалої тради-

ції розвитку місцевих культур II половини I тис. н. е. Отже, основну увагу необхідно звернути на культуру Луки-Райковецької, яка наслідую основні етнокультурні, господарсько-екологічні, поселенські традиції корчакської (празької) культури, найбільш ранні пам'ятки якої в Правобережному Поліссі датуються зараз IV ст. н. е. (Гавритухин 2000). В цьому контексті найбільш цікавими і важливими є археологічні комплекси жител та споруд, де були разом виявлені ліпна та кружална кераміка. Такі випадки були зафіксовані на Житомирщині та в Подніпров'ї, але на жаль, повноцінна детальна публікація цих комплексів відсутня. Різняться й датування цих матеріалів у широкому діапазоні VIII—IX—X століть. Потрібні спеціальні нові додаткові зусилля для ретельного вивчення і вірогідної інтерпретації таких фактів і пам'яток. Аналіз публікацій дослідників слов'яно-руських матеріалів засвідчує, що під загальноживчими термінами і поняттями «ранньогончарна, дружинна, курганна, ранньоруська кераміка» різні науковці в різних регіонах Давньої Русі розуміють різні явища і артефакти, по-різному їх датують й інтерпретують. Іноді розбіжності в хронологічних визначеннях сягають сотень років (один із найсвіжіших прикладів див.: Федорина 2008, с. 301). Очевидно необхідним і бажаним є наукове обговорення таких проблем з метою прийняття узгоджених уніфікованих підходів у визначенні культурно-хронологічних позицій відповідних груп артефактів, археологічних комплексів та пам'яток.

Останнім часом стає все більш зрозумілим, що в різних частинах Русі (Південної Русі — в тому числі), впровадження нових взірців і стандартів моди на побутові речі, прикраси, елементи костюму і вбрання, конструктивні архітектурно-будівельні, ремісничо-технологічні новації поширюється не одномоментно і миттєво, а у відповідності з етнокультурними, історичними, адміністративно-політичними, військовими обставинами існування населення відповідних історичних соціальних організацій на широких просторах Південної Русі й Русі взагалі. Віддаленість або наближеність від військово-політичних, адміністративних і промислово-ремісничих центрів — генераторів суспільних та виробничих новацій — очевидно грала значну роль і у визначенні темпів та географії поширення культурних явищ. Тож цілком реальною є можливість синхро-стадіального одночасного співіснування в різних регіонах різних культурно-хронологічних типів та різновидів артефактів. Речі і предмети побуту, які вперше виготовляються й вводяться до культури споживання в певний час і в певному регіоні, мають відповідне, найбільш раннє датування, а на іншій території можуть мати більш пізнє поширення. Це особливо актуально для перехідної епохи зламу традиційних племінних традицій та становлення нових державних структур, руйнування старих та утворення но-

вих господарських зв'язків і локального впровадження нових виробничих стандартів ремісничої за змістом давньоруської культури.

В розгляді цих складних проблем важливе значення має відома концепція академіка Б.О. Рыбакова про дві культури давньоруського феодалізму — елітарну (дружинну) та масову (народну) (Рыбаков 1970). Знаними дослідниками давньоруських старожитностей ґрунтовно визначено синкретичний і гібридний характер дружинної субкультури. Етнічне й соціальне підґрунття цієї мозаїчної репрезентативної культури вбрання, озброєння, елітарного побуту та поховального обряду знаходиться серед широкого кола європейських та азіатських культур: пізньохозарських, тюркських, мадярських, скандинавських, великоморавських історичних спільнот.

Непорівняно більш темним та малодослідженим виглядає проблема визначення джерел та прототипів формування ранньої давньоруської культури основної більшості тогочасного населення. Немає однозначних відповідей на питання визначення часу й місця початку цього процесу, його центрів та найбільш ранніх осередків. Чи ці процеси формування базових стандартів масової культури безпосереднього життєзабезпечення проходили в тих же ранньодержавних центрах, що і для дружинної культури, чи в надрах племінних територіальних систем, чи ці явища мали багатоваріантну територіально-хронологічну та етнокультурну основу — зараз вірогідно сказати ще неможливо. В таких пошуках системних культурних та технологічних підоснов давньоруської культури безпосереднього життєзабезпечення, очевидно, необхідне її порівняння з метакомплексами такої масової народної культури безпосереднього життєзабезпечення Великої Моравії, скандинавських країн, Візантії та її провінцій.

Дослідження Великоморавського «сліду» і спадщини у формуванні пізньої племінної східнослов'янської та ранньої давньоруської культур є одним із самих багатообіцяючих. Просте попереднє порівняння комплексів культур безпосереднього життєзабезпечення (КБЖЗ) Великоморавської та правобережної культури останньої чверті I тис. н. е. показує близькість та співпадіння у ключових способах влаштування поселень, жител і господарських споруд, комплексах побутового інструментарію, керамічних форм, прикрас і вбрання рядового населення обох територій. Інша справа, що для науково обґрунтованого порівняння і пошуків генетичних зв'язків відокремлених у часі та просторі явищ необхідні набагато більш глибокі системні дослідження, відповідна спеціальна методично коректна організація джерел, матеріалознавче порівняння технологічних виробничих прийомів й детальне хронологічне співставлення порівнюваних історико-археологічних етнокультурних масивів. Необхідними є також спеціальний

комплексний історичний аналіз тих передумов і обставин, за яких могло реалізуватися подібне перенесення відповідних культурних традицій.

Прецедентів системного вивчення скандинавської та візантійської народних побутових культур (КБЖЗ) у вітчизняній археологічній науці немає. Значно більш відомі зразки яскравої елітарної культури цих територій. Об'єктивні та суб'єктивні труднощі значно стримують дослідження в цьому напрямку. Наприклад, нам досить важко уявити в більш-менш достатньому варіативному обсязі культуру безпосереднього життєзабезпечення населення Малої Азії (сучасної території Туреччини), Греції, дунайських провінцій, Болгарії, Сербії, Криму. Мова йде про такі звичайні археологічні побутові категорії як посуд, ножі, точильні бруски, аграрні знаряддя, ткацькі інструменти, рядові прикраси селянства, садибне домогосподарство, типовий харчовий раціон тощо. Справа погіршується ще й тим, що практично немає й відповідних закордонних спеціальних розробок, а окремі тематичні публікації розпорошені по дуже чисельним, але важкодоступним виданням. Можливо, доречним було б стимулювання для спеціального створення подібних зведених узагальнюючих робіт саме в рамках вітчизняної середньовічної історико-археологічної науки, з відповідним, методично обґрунтованим, структурним каркасом для можливостей проведення майбутнього порівняльного аналізу. Не можна ігнорувати ту обставину, що багаторазові хвилі слов'янських вторгнень та переселень на територію Візантійської імперії протягом всієї другої половини I тис. н. е. супроводжувалися не тільки конфліктами і руйнаціями але й культурно-технологічними запозиченнями. Значні східнослов'янські контингенти поверталися після епохи балканських війн не тільки зі здобиччю та прямими трофеями, але й озброєними новими аграрними та ремісничими технологіями, взірцями влаштування інших способів життя та господарювання. З цими культурно-господарськими новаціями пов'язуються деякі якісні зміни в епоху переходу від корчакської до культури Луки-Райковецької. Ця традиція культурних запозичень у Візантії існувала далі протягом багатьох століть. Визначити їх суть, напрямки, обсяг та хронологію — одне з важливих завдань середньовічної археології.

Сказане вище свідчить про нагальну необхідність вдосконалення вже існуючих типологічних та хронологічних схем давньоруської культури. Одним з найбільш важливих питань у цій сфері є проблеми вивчення давньоруської кераміки, еволюції форм давньоруського посуду та технологій керамічного виробництва. Тема ця зовсім не нова, традиційна, але завжди актуальна. Одним з перспективних напрямків у розробці керамічних типологій давньоруської кераміки є детальне вивчення відмінностей та змін технологічних прийомів формування вінчиків (Сарачев 1990). Такий підхід дозволяє

максимально уникати суб'єктивних моментів у визначенні схожості й відмінностей їх форм. А використання матеріалів з комплексів з вузьким датуванням дає можливість максимально звужити часові діапазони для кожного типу.

В останні десятиліття накопичуються все нові дані й археологічні комплекси, матеріали яких роблять все більш очевидними значні якісно-кількісні зміни в розвитку основних галузей давньоруського промислово-господарського комплексу. Такі цікаві спостереження стосуються технологічної та соціально-економічної динаміки розвитку давньоруського гончарства, металургії заліза, ковальства, будівельної справи, галузей сільського господарства, лісових промислів, ткацтва та інших сфер давньоруської виробничої культури. Схоже, що десь протягом XI ст. стаються виразні еволюційні та революційні зрушення у розвитку промислових технологій, агрегатної та інструментальної бази виробничих процесів, основним змістом яких було розширення не тільки асортименту, але й значне збільшення самих обсягів виготовлених товарів та продуктів для задоволення потреб кількісно швидко зростаючого населення. При цьому технологічні схеми не стільки спрощуються, скільки оптимізуються з метою найбільш раціонального економічного використання сировинних та часо-енергетичних ресурсів, здешевлення собівартості й збільшення обсягів вироблених продуктів. Питання визначення етапів та внутрішньої динаміки трансформації давньоруської матеріальної культури теж потребує свого спеціального дослідження, оскільки воно має важливе значення не тільки для поточення типологічно-хронологічних проблем, але й має широкі й різнопланові виходи на реконструкцію ключових економічних, соціальних та демографічних процесів середньовіччя.

Іншою, теж дуже важливою проблемою є перехід від давньоруського часу до наступного історичного періоду. Старожитності цієї «темної» доби, перехідні пам'ятки другої половини XIII та XIV ст. розвідані й археологічно досліджені кількісно ще значно менше, ніж давньоруські. Трансформації давньоруської матеріальної культури за литовської доби також ще досліджені недостатньо, особливо з точки зору регіонального історичного та культурно-хронологічного різноманіття варіантів розвитку історичного процесу. Як і для перехідного періоду, становлення ранньої давньоруської культури, в післямонгольський час рушиться багато загальноруських, міжземельних та регіональних адміністративних, господарських та культурних зв'язків. Для ремісничої стандартизованої давньоруської культури зникають звичні умови і стимули розвитку, канали поширення і обміну технологічними прийомами і взірцями. Дослідники післямонгольських пам'яток в різних регіонах України фіксують виразне огрубіння багатьох рис культури, зокрема у морфології і технології виготовлення найбільш чисельної категорії артефактів — керамічного

посуду. Іноді спостерігається навіть локальне повернення до фактичного виготовлення «ліпних» — напівкружальних керамічних технологій і архаїчних прийомів оздоблення посуду, подібних до взірців племінної доби. Такі своєрідні комплекси подекуди містять, одночасно, також і групи гончарної кераміки, які, продовжуючи основні давньоруські керамічні традиції у приготуванні керамічної маси (тіста), обпалу, орнаментативній, вже несуть нові риси, що позначаються у потовщенні стінок, більш вираженому загині короткої шийки і вінчика, який в деяких варіантах повертається до зовнішньої подоби широкого манжету. Одним з найбільш актуальних сьогодні питань є спеціальне дослідження таких археологічних комплексів у різних історико-культурних регіонах і в межах різних тогочасних історичних соціальних утворень — земель, волостей, старост, воеводств тощо. Порівняння матеріальної культури таких утворень і їх окремих складових дозволить скласти більш детальну уяву про хронологію, загальні закономірності та конкретні локальні й регіональні особливості трансформації давньоруської в ранньоукраїнську культуру.

Додамо, що проблеми переходів від слов'янської доби до давньоруської і від давньоруської післямонгольської до Литовсько-руської доби, пов'язані з вивченням трансформацій матеріальної культури, повинні ґрунтуватися та поєднуватися з дослідженням традицій заселення і спадковості відповідних територіальних систем заселення в контексті місцевих історико-хронологічних особливостей державотворення. Такі дослідження відповідних систем заселення, їх палеоекологічних та палеогосподарських підоснов найбільш повно і ефективно реалізуються сьогодні в межах комплексних міждисциплінарних проєктів, які спеціально вивчають конкретні історико-соціальні організми давнини.

З комплексним вивченням середньовічних систем заселення тісно пов'язані актуальні й перспективні питання з'ясування структури, складу та динаміки розвитку давньоруського адміністративно-територіального устрою й комунікаційної інфраструктури, середньовічних агломераційних процесів, демографічного, господарського і культурного потенціалу відповідних історичних земель, князівств, волостей, уділів і окремих регіонів. На таких засадах хронологічно наскрізного детального поетапного вивчення динаміки розвитку систем заселення окремих історичних територій стають принципово більш зрозумілими особливості ходу складних перехідних процесів як напередодні становлення давньоруської державності, так і формування ранніх українських осередків державотворення.

Позитивною тенденцією останніх років є якісні та кількісні зміни у характері співпраці науковців відділу давньоруської та середньовічної археології з колегами з відділу біоархеології Інституту археології НАН України (Г.О. Пашкевич, О.П. Журавльова, О.Д. Козак). Нормою ста-

ла участь палеоботаніків, остеологів, антропологів, географів не тільки у виконанні планових тем відділу, але й їх повноцінні дослідження в межах відповідних наукових програм комплексних міждисциплінарних наукових проєктів.

Ознакою часу стало застосування **інформаційного підходу** в різноманітних історико-археологічних дослідженнях. Збільшення джерельної бази досліджень та накопичуваної дослідниками інформації ставить завдання створення цифрових архівів джерел і розробки відповідних баз даних для структурування та управління масивами наукових даних. Найбільші успіхи у впровадженні прогресивних інформаційних технологій досягаються в межах спеціальних програм комплексних науково-дослідницьких проєктів. Географічні інформаційні системи (ГІС), поєднуючи можливості електронної картографії з базами даних, дозволяють не тільки точно розміщувати дані й утворювати багатошарові тематичні історико-археологічні, палеоекологічні карти, але й проводити складні процедури просторового, топографічного, екологічного багатофакторного аналізу, побудованого із залученням сотень і тисяч пам'яток, артефактів та екофактів.

Майбутня тема відділу: «Археологічна карта середньовічних пам'яток України». Досвід попередніх десятиліть виконання планових тем, присвячених дослідженню окремих категорій археологічних пам'яток — городищ, поселень, могильників, переконав науковців відділу у необхідності здійснення суцільного картографування всіх типів пам'яток разом.

Археологічна карта є одночасно метою та завданням тривалого і складного дослідження, але одночасно виступає фундаментом та універсальним інструментом проведення подальших, набагато більш складних та глибоких історико-археологічних досліджень. Підхід, який ґрунтується на реконструкції систем заселення на базі детально зібраної та спеціально проаналізованої археологічної карти, дозволяє відтворити те реальне просторово-хронологічне ресурсно-господарське тло, на якому незрівнянно наочно й вірогідно стає можливим досліджувати та реконструювати історично відомі середньовічні утворення — землі-княжіння, князівства, волості, уділи. Детальне сучасне наукове картування дозволяє в перспективі об'єктивними науковими засобами визначати чисельність та розташування населення, оцінити його господарський потенціал та його економічну специфіку та прослідкувати історичну долю. Серцевиною майбутньої карти та бази даних будуть тисячі давньоруських археологічних пам'яток. А оскільки таке надзавдання вже розпочнеться і повертатися до повторення тих же складних організаційних заходів не може бути раціональним, то з огляду на очевидну наукову актуальність вирішено здійснювати також картування пам'яток останньої чверті — кінця I тис. н.е., які територіально і хронологічно безпосередньо пе-

редували давньоруським пам'яткам. Теж саме, і це — вперше у вітчизняній історії та археології, стосується картування та реєстрації пам'яток післядавньоруської доби XIII—XVIII ст.

Вже зазначалося, що постановка такого об'ємного і складного завдання по здійсненню суцільного картографування всіх типів середньовічних пам'яток та їх територіально-хронологічних комплексів означає необхідність серйозної глибокої підготовки та попереднього планування і наукового обговорення всіх основних етапів та дослідницьких процедур. В ході відбору та обробки наявної інформації про пам'ятки різних територій стане необхідним узгодження та уніфікація базових культурно-хронологічних визначень і відтворення у супутній базі даних всієї можливої чітко структурованої реєстраційної інформації про місцеположення, адміністративно-територіальну та майнову приналежність пам'ятки, про знайдені й досліджені на ній археологічні комплекси та артефакти та екофакти, їх датування, кількість, місця зберігання матеріалів та документації, історію виявлення та дослідження, про сукупність топографічних ознак; площу, потужність, кількість та стан збереження культурних шарів тощо. Окремо фіксуватимуться і заноситимуться в базу даних всі візуальні матеріали — схеми, плани, креслення, фото, малюнки; різноманітні наявні та генеровані на основі ГІС базові та тематичні картопокриття на кожний окремий мікрорегіон; ландшафтні, ґрунтові схеми. Фактично для кожної опрацьованої пам'ятки чи комплексу пам'яток буде утворено археолого-геоінформаційний паспорт пам'ятки — нерухомого об'єкту історико-археологічної спадщини. Реалізація запланованої тривалої наукової теми протягом кількох послідовних етапів означає здійснення планування обов'язково необхідної попередньої спеціальної організаційної, кадрової та технічної підготовки. На порядку денному вже сьогодні стоять складні питання технологічної організації і створення майбутньої карти і бази даних, вибір програмно-апаратних засобів реалізації цієї наукової теми, обговорення теоретичних та методичних засад майбутньої діяльності. Серед ключових науково-практичних проблем — організація глибокої, тривалої та дієвої наукової співпраці з колегами, які стануть в майбутньому співвиконавцями цієї теми, пошук та домовленості з найбільш фаховими спеціалістами, які володіють всією необхідною інформацією і працюють в регіональних наукових, освітніх і музейних установах і підтримують давні, традиційні наукові контакти з нашим відділом.

Крім багаточисельних і багатоаспектних власне наукових результатів успішне створення археологічної карти — бази даних середньовічних пам'яток України, матиме також вагоме пам'яткоохоронне значення. Адже така довгоочікувана науковцями й необхідна для збереження культурного надбання **археологічна зйомка території України**, хай навіть тільки

в сегменті середньовічних пам'яток, стане більш реальною. Чітка територіальна, науково вірогідна фіксація пам'яток до їх прямого фізичного знищення або незворотних змін статусу відповідних земельних угідь, що в наших сучасних умовах означатиме також фактичну наукову загибель пам'яток і закладеної в них безцінної інформації, створить умови для більш дієвого і аргументованого заповідання, охорони та музеєфікації давньоруського культурного надбання.

- Арутюнов С.А.* Народы и культуры: развитие и взаимодействие. — М., 1989. — 247 с.
- Беляева С.О., Кубишев А.І.* Поселення Дніпровського лівобережжя X—XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). — К., 1995.
- Беляева С.О.* Про основні принципи датування південноруських пам'яток другої половини XIII—XIV ст. // *Археологія*. — 1979. — № 31. — С. 36—45.
- Беляева С.А.* Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. — К., 1982.
- Брайчевский М.Ю.* Проблема инвариантности мета-комплекса археологической культуры // *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.: Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР*. — Днепропетровск, 1980. — С. 18—19.
- Виноградська Л.І.* До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгорода-Сіверського // *Археологія*. — 1988. — № 61. — С. 47—57.
- Виноградська Л.І.* Керамічний посуд. Кахлі // *Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст.* — К., 1997. — С. 69—73.
- Гавришук І.О.* Начало великого славянского расселения на юг и запад // *Археологічні студії*. — Київ; Чернівці, 2000. — Т. 1. — С. 72—90.
- Готун І.А., Качуренко В.Ю., Максимов В.В., Моргаченко К.О.* Новобудовні археологічні експедиції в контексті господарського судового процесу. Методичний посібник. — К., 2005.
- Гуревич А.Я.* Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. — М., 1990. — 396 с.
- Давня історія України: в 3 т.* / НАН України; Інститут археології / П.П. Толочко (ред. кол.) — Т. 3: Слов'яно-Руська доба. — К., 2000.
- Звіздецький Б.А.* Городища IX—XIII ст. на території літописних древлян. — К., 2008.
- Звіздецький Б.А., Моця О.П.* Вивчення «української» частини середньовічного торгового шляху Київ—Регенсбург у 1998 р. // *АВУ 1997—1998 рр.: Зб. наук. праць*. — К., 1998. — С. 77.
- Кучера М.П.* Змиевы валы Среднего Поднепровья. — К., 1987.
- Кучера М.П.* Про одну групу середньовічної кераміки // *Слов'яно-руські старожитності*. — К., 1969. — С. 174—181.
- Кучера М.П.* Середньовічне городище біля с. Соколиці на Південному Бугі // *Археологія*. — 1965. — Т. XIX. — С. 201—214.
- Кучера М.П.* Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К., 1999.
- Кучера М.П.* «Траянові» вали Середнього Подніпров'я // *Археологія*. — 1992. — № 4. — С. 43—55.
- Літописний Возв'язь: дослідження 1988—2008 рр.* Збірка наукових праць. — К., 2008.
- Моця А.П.* Булгар—Київ—Регенсбург: одна из нитей Великого Шелкового пути в средние века // *Древний мир*. — 2001. — № 2.

- Моця А.П.* Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников). — К., 1987.
- Моця А.П.* Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв. — К., 1990.
- Моця А.П.* Средневековый путь Булгар—Київ—Регенсбург // *Евразия. Этнокультурное взаимодействие и исторические судьбы*. — М., 2004.
- Моця О.П.* Населення південноруських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів). — К., 1993.
- Моця А.П., Халиков А.Х.* Булгар—Київ. Пути — связи — судьбы. — К., 1997.
- Орлов Р.С., Дігтяр Т.І.* Вишгород. Минуле і сучасне. — К., 2005.
- Петраускас А.В.* Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX—XIII ст. — К., 2006.
- Петрашенко В.А.* Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка. — К., 2005.
- Південноруське село IX—XIII ст.* (Нові пам'ятки матеріальної культури): Навч.-метод. посібник / Під ред. О.П. Моці, В.П. Коваленка, В.О. Петрашенко. — К., 1997.
- Сарачев И.Г.* К типологии древнерусской круговой керамики на основе изменений технологии формовки венчика // *Традиции и инновации в материальной культуре древних обществ. Избранные доклады всесоюзной конференции молодых ученых (Москва, 20—23 апреля 1990 г.)* — М., 1990. — С. 161—165.
- Село Київської Русі* (за матеріалами південноруських земель) / С.О. Біляева, О.М. Веремейчик, Г.О. Вознесенська та ін. — К., 2003.
- Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Збірка наукових праць. — К., 2004.
- Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Збірка наукових праць у 2-х томах. — К., 2008.
- Рыбаков Б.А.* О двух культурах русского феодализма // *Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма*. — М., 1970.
- Томашевський А.П.* Археологічне пам'яткознавство Житомирщини: історія, потенціал, проблеми та перспективи // *Історія міст і сіл Великої Волині. Науковий збірник «Велика Волинь»* — Т. 25 (частина 2). — Житомир, 2002. — С. 69—77.
- Томашевський А.П.* Дослідження та використання слов'яно-руських пам'яток радіоактивно забрудненої зони // *М-ли наук.-практ. конф. з питань виявлення, збереження та охорони історико-культурної спадщини населення, що потерпіло від аварії на Чорнобильській АЕС (Рівне, 15 травня 1992 року)*. — Львів, 1996. — С. 47—49.
- Томашевський А.П.* Комплексне збереження історико-археологічної та природної спадщини: територіальний імператив // *Екологічний вісник*. — 2004. — № 6 (28), листопад—грудень. — С. 2—5.
- Томашевський А.П.* Овруцький кряж: комплексне вивчення та збереження історико-археологічної і палеоприродної спадщини (Завдання, перспективи, структура проекту) // *Археологія*. — № 2. — 1998а. — С. 151—155.
- Томашевський А.П.* Перспективи та проблеми комплексного вивчення та збереження історико-культурної та палеоприродної спадщини на зламі тисячоліть // *Матеріали конференції «Людина в ландшафті XXI століття»*. — К., 1998б. — С. 130—135.
- Федорина А.Н.* Керамический комплекс селища Вишенки 3 под Суздалем // *Сельская Русь в IX—XVI веках / Отв. ред. Н.А. Макаров, С.З. Чернов; сост. И.Н. Кузина*. — М., 2008. — С. 241—252.